

شاخصه های امت قائمه در قرآن کریم

مریم حسنی^۱

چکیده

یکی از مهم ترین آموزه های قرآن، بیان ویژگی های امت های برگزیده است. برای ایجاد جامعه ای اسلامی و حرکت به سمت اهداف الهی باید ویژگی این امت ها را دقیق بررسی کرده و از آنها استفاده کرد. ویژگی های متعددی برای امت در قرآن بیان شده است که برخی از آنها عام هستند مانند داشتن رسول، هدایتگر یا مجادله گر بودن، صاحب اجل بودن و یا محشور شدن در قیامت. و برخی از آن ویژگی ها خاص هستند که یکی از این موارد «امت قائمه» است. این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع لغوی و تفسیری نگاشته شده است؛ به دنبال بیان مفهوم امت قائمه، مصداق و ویژگی های آنها است که با جمع آوری آراء مفسرین مطرح به خصوص علامه طباطبایی و رشیدرضا و در صورت امکان جمع بین این نظرات صورت گرفته است.

کلید واژه: مفهوم شناسی امت، امت قائمه، تلاوت، صالح

^۱ طلبه سطح دو حوزه مشکات اندیشه

مقدمه

با توجه به جایگاه و نقش مهمی که قرآن در جوامع اسلامی دارد، پرداختن به آموزه های قرآن و تاثیر آن در شکل گیری جامعه اسلامی و بهبود زندگی مسلمین حائز اهمیت است. قرآن علاوه بر بیان عقاید و تکالیف فردی مواردی درباره زندگی اجتماعی بیان می کند که از آموزه های محوری قرآن کریم است. از میان این مفاهیم اجتماعی، واژه امت یکی از مهم ترین واژه هایی است که در قرآن به کار رفته است و مفهوم شناسی آن در راه تحقق جامعه اسلامی در میان جوامع بشری بسیار موثر است.

مفهوم شناسی واژه امت در قرآن و به تبع ویژگی های بیان شده امت در قرآن از دیرباز مورد توجه مفسرین قرار گرفته است. واژه امت در قرآن در بیشتر موارد به گروه و یا جماعتی معنای می شود و بر همین اساس مفهوم امت بیشتر در زمینه وحدت و یکپارچگی مطرح می شود اما بررسی دقیق و تأمل بیشتر در آیات نشان می دهد که این معنا تنها مفهوم مورد نظر قرآن نیست، و با بازخوانی آیات و به روش مفهوم شناسی و تجمع دقیق آراء مفسرین در طول تاریخ می توان به مفهوم اصلی و مد نظر قرآن دست پیدا کرد.

با بررسی دقیق و دستیابی به مفهوم امت در قرآن می توان از ویژگی های بیان شده برای مفهوم امت در آیات مختلف برای شکل گیری نقشه راه و تشکیل جامعه اسلامی به شیوه درست بهره برد و به یکی از مهمترین آموزه های قرآن جامعه عمل پوشاند.

نوشته های متعددی در باب مفهوم شناسی امت و بیان اقسام و شرح آن در قرآن به رشته ی تحریر در آمده است از باب نمونه می توان به چند مقاله اشاره کرد :

- «بررسی ویژگی های عام و خاص امت ها و امت اسلامی از منظر آیات قرآن» توسط خانم نسرین انصاریان که در سایت پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی قرار دارد و در مطالعات تفسیری آلاء الرحمن (شماره ۲) سال ۱۴۰۱ به چاپ رسیده است. این مقاله به بیان ویژگی های عام و خاص امت در قرآن و استفاده از آن در مسیر رشد جامعه اسلامی می پردازد.

- «میدان معنایی امت در قرآن و نقش آن در تمدن اسلامی» توسط آقای امیر بنی عصار که توسط ناشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در مجله قرآن پژوهی (شماره ۲) در سال ۱۴۰۰ به چاپ رسیده است. در این مقاله به

معنای میدانی امت در قرآن و بهره مندی از آن در جهت ایجاد نظامی جامع در راه تمدن اسلامی نگارش شده است.

- «بررسی تطبیقی مفهوم امت با تکیه بر آراء تفسیری مفسران» توسط آقایان عباس مصلائی پور و ایوب پروینی که توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه ها، در فصل نامه علمی-پژوهشی مطالعات تفسیری (شماره ۲۹) در سال ۱۳۹۶ به چاپ رسیده است. در این مقاله به بررسی مفهوم امت در قرآن و آراء مختلف مفسرین در تفاوت معنای امت اشاره شده است.

در قرآن اوصاف و ویژگی هایی برای امت ذکر شده است که یکی از آن موارد «قائمه» است. امت قائمه فقط یک بار در قرآن ذکر شده و ویژگی آنان نیز بیان شده است، اما برخی مفسرین در بیان مصادیق امت قائمه با یکدیگر اختلاف نظر داشته اند. در این مقاله به بیان مفهوم شناسی امت قائمه و مصادیق آن با توجه به اختلاف نظر دو مفسر پرداخته شده است.

مفهوم شناسی امت

امت بر وزن فُعله، از ریشه (أ م م) که به معنای قصد مخصوص است اشتقاق یافته و به گروهی گفته می شود که مورد قصد و توجه مخصوص دیگران واقع شده است.^۱ برخی لغویان امت را به معنای اصل دانسته^۲ و برخی نیز دامنه گسترده تری برای آن قائلند و آن را به معنای اصل، مرجع، جماعت و دین دانسته اند و معتقدند که همه ایان معانی متقارب هستند.^۳

جمع بندی کلام لغویان این است که واژه ی امت به معنای محدوده ی خاصی است که هدف اصلی و واحدی را دنبال می کند؛ این محدوده می تواند گروهی از افراد یا محدوده ی خاصی از زمان یا مکان باشد، همانطور که برخی از لغویان گفته اند: در کلام عرب واژه امت گاهی به معنای محدوده ای از مکان است. مانند: «کم امت ما بینک و بین الکوفه؟»، یعنی «فاصله بین تو و کوفه چه مقدار است؟»^۴

اقسام امت در قرآن

واژه امت ۶۵ بار در قرآن آمده است که ۵۲ مورد آن به صورت مفرد (امّت) و ۱۳ مورد به صورت جمع (أُمم) است. در قرآن کریم ۵ قسم امت داریم؛ که البته این ۵ قسم در حقیقت یک نوع امت است، یعنی امت باید این ۵ خصوصیت را دارا باشد :

- ۱- امت وسط: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا (آیه ۱۴۳ سوره بقره)
- ۲- امت مسلمه: رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ (آیه ۱۲۸ سوره بقره)
- ۳- خیر امت: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ (آیه ۱۱۰ سوره آل عمران)
- ۴- امت قائمه: لِيُسْوَ سَوَاءً مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ (آیه ۱۱۳ سوره آل عمران)
- ۵- امت مقتصده: مِنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ (آیه ۶۶ سوره مائده)

۱ مجمع البیان ج ۱ ۱۳۵

۲ زبیدی ۱۴۱۴ ۶/۳

۳ ابن فارس ۱۴۰۱ ۲۱/۱

۴ ازهری ۱۴۲۱ ۲۴۳/۱۴

۵ ابن منظور ۱۴۱۴ ۵/۲

مفهوم شناسی امت قائمه

مفسرین در معنای کلمه قائمه اختلاف نظر دارند؛ برخی معنای ثابت قدم بر امر خداوند، برخی عادل و معتدل و برخی افراط و تفریط را بیان کرده اند. عده ای دیگر نیز این طور بیان کرده اند که : دارای امتی و مذهبی قائم و طریقه ای مستقیم هستند.

مرحوم علامه طباطبائی معتقد است که لفظ «قائمه» مطلق است و هیچ کدام از این قیده‌ها را ندارد و در نتیجه همه ی این معانی را در بر میگیرد.^۱

امت قائمه ترکیبی وصفی است و به معنای گروهی است که عزم بر پاداشتن امری را داشته باشند. امت قائمه در اصطلاح مفسران به معنای متفاوتی آمده است؛ مانند: امت عادل، امت هدایت یافته، گروه ثابت در عمل به قرآن،^۲ قیام کننده به اطاعت خداوند^۳ و ثابت در تمسک به دین حق و ملازم با آن.^۴ اگرچه معانی یاد شده به یکدیگر نزدیک و اطلاق لفظ قائمه با همه معانی سازگار است؛ اما چون در تنها آیه‌ای که «امت قائمه» به کار رفته سخن از کتاب و عمل صالح به میان آمده معنای قائمه قیام کننده بر ایمان و اطاعت است.^۵ با توجه به معنای قیام (ایستادن) انسان که کنایه از حالت تسلط وی بر کارها و آمادگی او برای انجام امور است،^۶ شاید بتوان گفت که امت قائمه در فرهنگ قرآن به معنای گروهی از انسانهای مصمم و آماده برای انجام وظایف فردی، اجتماعی، دینی و دنیایی خویش و برپا خاسته در برابر کجروی ها و ناهنجاری های کفر و شرک و بت پرستی و نابرابری های ستم است.

۱ ترجمه تفسیر المیزان ج ۳ ۵۹۶

۲ جامع البیان، مج ۳، ج ۴، ص ۷۲ - ۷۳

۳ مجمع البیان، ج ۳، ص ۵۶۶

۴ التفسیر الکبیر، ج ۳، ص ۳۳۲

۵ المیزان، ج ۳، ص ۳۸۵

۶ همان، ج ۱۱، ص ۴۷

۷ نمونه، ج ۱۸، ص ۱۳۵

- شتاب در انجام کارهای نیک

آنان به سوی نیکی ها شتاب می کنند: «يُسْرِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ».

عده ای از مفسران مانند شیخ طوسی و امین الاسلام طبرسی «سرعت» و «عجله» را با یکدیگر مقایسه کرده و گفته اند: سرعت به معنای جلو افتادن در کاری است که جلو افتادن در آن جایز باشد، بر خلاف عجله که به معنای شتافتن و جلو افتادن در کاری است که نباید در آن شتاب کرد. در واقع سرعت را در برابر کندی و دارای بار مثبت، و عجله را در برابر تأنی و دارای بار منفی معرفی کرده اند. علامه طباطبایی هم در بیان تفاوت میان آن ها، سرعت را وصف حرکت و عجله را وصف متحرک دانسته اند. مطلوب بودن سرعت در کار خیر دلیلی عقلی دارد که آن، احتمال فوت است یعنی بیم دارند که با مرگ فرصت را از دست بدهند.^۲

کلمه خیرات به معنای مطلق اعمال صالح است. چه عبادت، چه انفاق و ...^۳ اما برخی آن را قوانین اسلام و اعمال صالح دانسته اند.^۴

- توصیف به صالح

آنها (امت قائمه) از صالحان و شایستگان هستند: «أُولَئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ». «أُولَئِكَ» اشاره به جماعتی است که متصف به این صفات پنجگانه نام برده شده هستند و ظاهراً «مِنْ» بیانی است که مطلق کسانی که متصف به این صفات می باشند از صالحین هستند و اختصاص به جماعتی دون جماعتی ندارد.^۵

برخی وصف صلاح را بالاترین مدح در فرهنگ قرآنی دانسته اند، زیرا خداوند بزرگترین پیامبران خود را با این وصف، ستوده است: وَ أَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ (آیه ۲۱ سوره انبیاء)^۶

۱ تسنیم، ج ۱۵، ص ۳۸۷

۲ جامع البیان، مج ۳، ج ۴، ص ۷۶

۳ تفسیر المیزان، ج ۳

۴ کشف الاسرار، ج ۲، ص ۲۴۸

۵ مخزن العرفان در علوم قرآن

۶ التفسیر الکبیر، ج ۸، ص ۲۰۳

پاداش امت قائمه

در پایان خداوند می‌فرماید: وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ: و آنان (امت قائمه) هر کار نیکی که انجام دهند هرگز ناسپاسی نبینند و خداوند به (حال) پرهیزکاران داناست (آیه ۱۱۵ سوره آل عمران)

به گفته برخی مفسران این آیه نیز ردّی بر پندار باطل یهودیان درباره امت قائمه است که می‌گفتند: اشرار از یهود به پیامبر خاتم (ص) ایمان آورده‌اند، زیرا خداوند در این آیه آنان را در شمار صالحان خوانده^۱ و از آنان به عظمت یاد کرده است.^۲

۱ روح المعانی، مج ۳، ج ۴، ص ۵۵

۲ التفسیر الکبیر، ج ۴، ص ۲۰۳

نتیجه گیری

یکی از آموزه های قرآن، بیان امت های اسلامی و ویژگی آن ها است. با توجه به متن آیات قرآن و با نظر به تفاسیر، اوصاف و ویژگی های مختلفی برای امت ها بیان شده است که یکی از آنها قائمه بودن امت است. با توجه به پژوهش صورت گرفته، امت قائمه به معنای گروهی از انسانهای مصمم و آماده برای انجام وظایف فردی، اجتماعی، دینی و برپا خاسته در برابر کجروی ها و ناهنجاری های کفر و شرک است. در واقع امت قائمه قیام کننده بر ایمان و اطاعت هستند.

با توجه به معنایی که برای امت قائمه بیان کردیم، هر امتی که در برابر ظلم و شرک قیام کرده باشد را می توانیم جزو مصادیق امت قائمه در نظر بگیریم. البته با کمی تأمل به این مسئله متوجه می شویم که از مصادیق آشکار و مثالی بارز برای این امت، میتوان امت اسلامی و امت پیامبر خاتم (ص) را نام برد همانطور که در برخی روایات نیز این تعبیر به کار رفته است. قرآن کریم نیز عاقبت این امت را نیک دانسته و به آنان وعده داده است که هیچگونه ناسپاسی نخواهند دید. این آیه تنها یکی از ویژگی های امت را بیان می کند، ما با توجه به این آیه و آیات مطرح شده دیگر در باب امت میتوانیم نقشه راه مناسبی برای تشکیل جامعه اسلامی را فراهم آوریم.

منابع

۱. آلوسی، محمود بن عبدالله، (۱۴۱۵)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس (۱۳۹۹)، معجم مقاییس اللغة، قم: دار الفکر.
۳. ابن جوزی، شمس الدین محمد بن ابی بکر، (۱۴۲۲) زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت: دار الکتب العربی.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۳۹۶)، لسان العرب، قم: دار المعارف.
۵. ازهری، محمد بن احمد، (۱۴۲۱) تهذیب اللغة، بیروت: دار احیاء تراث عربی.
۶. اصفهانی، سیده نصرت، (۱۳۸۹) مخزن العرفان در تفسیر قرآن، اصفهان، نشر گلبهار.
۷. جوادى آملی، عبدالله، (۱۳۹۷) تسنیم، قم: اسرا.
۸. رشید رضا، محمد، (۱۳۷۰) تفسیر المنار، قاهره، الهیئه المصریه العامه للکتاب.
۹. مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، (۱۳۰۶) تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دار مکتبه الحیات.
۱۰. صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۶۳)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸) المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه آیت الله سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۲. طالقانی، سید محمود، (۱۳۵۷)، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۳. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفه.
۱۴. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۵)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه العلمی للمطبوعات.
۱۵. طبرانی، سلیمان بی احمد، (۱۴۰۴)، المعجم الکبیر، قاهره، مکتبه ابن تیمیه.
۱۶. فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰)، التفسیر الکبیر، بیروت: دار احیاء تراث العربی.
۱۷. قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۸۴) تفسیر قرطبی، قاهره: دار الکتب المصریه.
۱۸. گنابادی، سلطان محمد، (۱۳۱۴)، بیان السعاده فی مقامات العباد، تهران: نشر آیت اشراق.
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۰)، تفسیر نمونه، تهران: دار کتب اسلامی.
۲۰. موصلی، ابی یعلی احمد بن علی، (۱۴۱۰)، مسند ابی یعلی الموصلی، بیروت: دار المامون للتراث.

۲۱. میبیدی، احمد بن محمد، (۱۳۷۱)، کشف الاسرار و عده الابرار، تهران: انتشارات امیر کبیر.